

OVERVEJELSER OVER BRUGEN AF BEGREBET »DET UBEVIDSTE« I PSYKOANALYSEN

Lars Andersen

Artiklen behandler det ubevidstes problem. Den viser, at selv i psykoanalysen, der har det ubevidste som »objekt«, er »det ubevidste« en utilgængelig og flygtig størrelse. Dernæst behandler den de logiske vanskeligheder i freudiansk teoris forsøg på at bestemme subjektets bevidsthed ud fra et psykologisk ubevidste, der selv er ubestemt. Det u-bevidste må nødvendigvis være det ukendte. Gennem en diskussion med hjemlige fagfolk konkluderer artiklen, at man hverken kan have objektiv viden el. tale logisk meningsfuldt om »det ubevidste« som sådan. Den plæderer for en humanistisk, hermeneutisk reformulering af psykoanalysens teorisprog, hvor substantiverende begrebsligheder som Det ubevidste er overflødige.

Problemstilling

Det spørgsmål, der her skal tages op, er ikke et spørgsmål om den korrekte brug af »det ubevidste« som terminus technicus i den psykoanalytiske »diskurs«, men et spørgsmål om, hvorvidt begrebet overhovedet er logisk tilfredsstillende begrundet, om der evt. kan gives gode - formelle, erkendelsesteoretiske - grunde til ikke at bruge begrebet i psykoanalysen.

Spørgsmålet kan tænkes besvaret rent ex cathedra: Det psykologiske ubevidste er den Freud'ske »opdagelse« par excellence, er psykoanalysens hele »objekt« og begrundelse (se Freud 1926e, S.E. XX, p. 230 f). Så der er ikke mere at diskutere. - Dette kan være rigtigt nok, men et sådant dictum er ikke noget svar, blot en afvisning af spørgsmålet.

Hvis man derimod er parat til at tage spørgsmålet op til seriøs overvejelse, må man også være parat til - forsøgsvis - at sætte hele psykoanalysens teori på spil, m.a.o. at bruge teorien ontologisk, fremfor dogmatisk. - Jeg forudsætter her den gængse opdeling af Freuds psykoanalyse i 3 bestanddele: metode (analysen), praksis (det kliniske arbejde) og teori. - Der er nemlig en indre, væsentlig sammenhæng mellem det Freud'ske nøglebegreb instar omnium »det ubevidste« og den formale systematisering af psykoanalysens resultater i en almen psykologisk teori - »metapsykologien«. De står og falder med hinanden.

Det ubevidste i psykoanalysens spejl

Strengt taget er det ikke Freud, der har opdaget det ubevidste sjæleliv, og han indrømmede da også gerne selv, at digterne havde været der før ham (se Grue-Sørensen, 1956). Det er imidlertid ikke muligt her at komme ind på begrebet »det ubevidste«s teorihistorie før Freud, hos filosoffer som Leibniz og von Hartmann, en mediciner som Carus og en pædagog som Herbart (se »Zeitmagazin« 25/10-1985, s. 40 f). Derimod er det rimeligt som udgangspunkt at se det ubevidste i psykoanalysens spejl, eftersom først psykoanalysen har indledt en videnskabelig udforskning af ubevidste psykiske foregange ved hjælp af sin analyse-metode, de »frie associationers metode«, og gennem sin terapeutiske praksis.

Adjektivet »ubevidst« og det substantiverede begreb »det ubevidste« bruges i psykoanalytisk teori i en række veldefinerede »tekniske« betydninger, afhængigt af hvilken af de forskellige metapsykologiske »synsvinkler« det ses fra: den deskriptive, den topisk-systematiske, den dynamiske el. den strukturelle synsvinkel. Udtrykt ultra-kort er det »ubevidste« i »deskriptiv« forstand det latente, alt der ikke er præsent i bevidstheden i øjeblikket, i »topisk« forstand er det ubevidste et særskilt »sjæleligt sted«, hvis »indhold« er »driftsrepræsentanter«, som er behersket af særlige lovmæssigheder (primærprocesmekanismer). Freud talte om »systemet *ubv*«, som er adskilt fra bevidstheden, »systemet *bv-fbv*«, af en indre censur. I »dynamisk« forstand er »det ubevidste« netop det, der er aktivt fortrængt fra bevidstheden; og i strukturhypotesen, Freuds »nye topik« fra 1920, hans endelige personlighedsmodel, er »ubevidst« et prædikat, der kan appliceres på alle de 3 psykiske »instanser« Det, Jeg og Over-jeg. - Alt dette hører for så vidt til freudologiens ABC (se f.eks. Laplanche & Pontalis' psykoanalytiske vokabular); hvad der derimod her er værd af fremhæve er, at det ubevidste, som den psykoanalytiske videns særlige problemfelt, ikke kan forklares ud fra nogen enkelt metapsykologisk synsvinkel, idet enhver synsvinkel kræver en næste som sit supplement (som magister Laurits Lauritsen har gjort opmærksom på). Selv i sin samlede model af det »psykiske apparat« hævdede Freud ikke at have fået fat i det ubevidste, sådan som det »i virkeligheden« var, og i et forsøg på nærmere at indkredse, hvad det ubevidste er, bliver man hurtigt nødt til at overskride de definitioner, metapsykologien har forsøgt at fastholde det i.

Jeg vil påstå, at »det ubevidste« principielt må betragtes som et åbent, hovedsageligt instrumentalt begreb, der ikke kan anvendes beskrivende, men kun analytisk, idet begrebets referent ikke kan identificeres på anden måde end som indbegrebet af sine manifestationer, i ethvert brud på den dagligdags fornuftsstyrede bevidsthedsaktivitet (Køppe, 1975, s. 9). Hvad der står bag disse, kan vi ikke sige. I en psykoanalyse viser det fortrængte sig i det sagte, f.eks. i form af et konnotativt betydningsoverskud, det er ikke »bag« el. »under« det som en latent tale, der skulle være den virkelige tale. I mod-

sætning til hos Jung og alle hans elever er der ikke noget mystisk sandhedens dyb skjult bag »overfladen«. »Overfladen er ikke nødvendigvis overfladisk«, som Jacques Lacan udtrykte det i en videnskabsteoretisk pointe.

Det er misvisende at betragte det bevidste og det ubevidste som objektive størrelser el. konkrete »steder« i psyken, som man positivt kan beskrive og forholde sig til. Freuds formulering af »det ubevidste« er netop utilfredsstillende i det omfang, den giver indtryk af et faktisk sted i sindet, hvor ting kan stuves bort (Lomas, i Rycroft (red.) 1968, s. 132). Subjektets bevidsthed kan imidlertid kun sidestilles med det ubevidst psykiske, når man tænker *inden for* den »topiske« forklaringsmåde. Her tænker man netop på bevidst og ubevidst som hørende til to forskellige »steder« el. »systemer«. (Se. f.eks. Ricoeur, 1970, s. 51)¹. Når man derimod tænker *over* og indlader sig på at problematisere det freudianske teoriværk, altså tænker metateoretisk, så kommer man frem til, at det bevidste og det ubevidste ikke kan sidestilles i den forstand, at de kan gives samme virkelighedsstatus. »Det ubevidste« kan ikke være et lige så konkret genstandsfelt for en mulig forskning som bevidsthedslivet, ej heller kan man tale om det bevidste som en lige så u håndgribelig, flygtig og elusiv størrelse, som det ubevidste viser sig at være, jo mere man forsøger at begribe det, at fastholde det i en begrebsbestemmelse. Her gælder det virkelig, at den som søger, finder ikke (Villy Sørensen)! - Forskellen på en kritisk analyse af metapsykologiens generelle begreber og begrebssammenhænge og den blotte anvendelse af disse (i analysen og terapien) kan man, med et billede Niels Bohr lånte fra psykologien, sammenligne med forskellen mellem hhv. at føle *med* en stok, hvorved stokken bliver en del af det registrerende subjekt, og at føle *på* stokken, der derved bliver til genstand for éns registrering, objekt. (Nordisk Psykologi, 1986 (1), s. 32, 65f).

Subjektets bevidsthed-om-noget og bevidsthed-om-at-være-bevidst-om-noget er det umiddelbart givne, i hvert fald for subjektet selv, den har »evidenskvalitet«, hvorimod »det ubevidste« hverken har »evidens-« el. »verifikationskvalitet« (Schultz, 1972). (Hvad der her er relevant er metapsykologisk set det topisk-dynamiske ubevidste). Man kan indirekte slutte sig til forekomsten af ubevidst tankevirksomhed ud fra dens resultater - ved tolkning af et subjekts meningsfrembringelser i form af sproglige meddelelser og/el. kropslige udtryk, der igen kan »oversættes« til sprog - men man kan iflg. Freud aldrig gøre det »ubevidste« til genstand for direkte iagttagelse; det ubevidstes eksistens og virkemåde kan ikke afgøres ved ren og skær observation, men gennem analyse af drømme, fejlhandlinger, vitser (Køppe, 10 c. cit.). Man kan m.a.o. ikke slet og ret sige, hvad det ubevidste *er*, men må lade sig nøje med at beskrive, hvad det *gør*: opdeler givne sprog- og billedsekvenser i utraditionelle elementer og kombinerer disse på nye måder (Laplanche og Andkjær Olsen, i »Kultur & Klasse« 47, hhv. s. 35 & 11). - Psykoanalysen går netop fejl, hver gang den i sin teori hypotetiserer el. ontologiserer »det ubevidste«, f.eks. fremstiller det som et selvstændigt »indre

subjekt«, en dæmon *i* mennesket, der skulle dirigere alle dets handlinger. Sådanne mystifikationer har ikke mindst den psykoanalytiske strukturalisme været forfalden til - på trods af at Lacan også har understreget, at det Ubevidste ikke eksisterer, at dette psykoanalysens erkendelsesobjekt er et ikke-objekt, der kun kendes gennem dets »effekter«, og at det ubevidstes »sted« er intetsteds.

Mens Lacan talte meget om »subjektets fading«, kan man efter ovenstående begrebsanalyse snarere tale om det ubevidstes »fading« el. forsvinden . . . En følge er, at forklaringer, der bygger på begrebet »det ubevidste«, ikke kan verificeres med nogen videnskabelig sikkerhed (Carstens & Sønderø, 1967, s. 193).

Kritik af meta-psykologien

Når man, på rent immanent psykoanalytisk grundlag, går ud over den blot definitoriske omgang med »det ubevidste«, viser det sig altså, at det ikke kan identificeres. Det vil derfor være naturligt som næste skridt at prøve at få greb om »det ubevidste« ved at placere det i forhold til bevidstheden. Lad os derfor se nærmere på, hvad metapsykologien siger om grænsefladen bevidst/ubevidst.

Freud skriver i »Drømmetydning« kap. 7, hvor han første gang publicerede resultaterne af hele sit »første metapsykologiske fremstød« (1890'erne), at det - deskriptive - ubevidste er bevidsthedens grundlag: »At opgive overvurderingen af bevidsthedskvaliteten bliver til en uafviselig forudsætning for enhver rigtig indsigt i det psykiskes forløb. Det ubevidste må (. . .) antages som almindelig basis for det psykiske liv. Det ubevidste er den største kreds, der i sig indeslutter det bevidstes mindre kreds; alt bevidst har et ubevidst forstadium, medens det ubevidste kan blive stående på dette stadium og dog gøre krav på at repræsentere en psykisk præstations fulde værdi. Det ubevidste er det egentlig reale psykiske, *der ifølge dets inderste natur er lige så ukendt for os som den ydre verdens realitet, og ved bevidsthedens data givet os lige så ufuldstændigt, som den ydre verden er givet ved angivelserne fra vore sansorganer*« (Freud 1900a, bd. II, s. 476f). Helt tilsvarende citater kan anføres fra begge Freuds senere »metapsykologiske fremstød« (hhv. 1910-15 og første halvdel af 20'erne) (se 1915e, i Freud 1975, s. 171f og Freud 1940a, norsk udg. s. 89f). - Med al respekt for Freud må det siges, at denne hypotaktiske opfattelse af forholdet bevidst-ubevidst fører til en hel stribe af logiske absurditeter.

Freud indførte oprindelig (i 90'erne) begrebet »metapsykologi« som en betegnelse for udforskningen af det, der ligger hinsides det psykiske, hvorved han forstod: hinsides bevidstheden (analogt med en opfattelse af metafysik som en lære om det, der ligger hinsides det fysiske). Bag ved bevidstheden ligger biologiske og/el. ubevidste psykiske processer - Freuds distink-

tion er ikke altid helt klar. Alligevel kan man med føje tilskrive ham en »decentreret« subjektmodel med 3 regionale niveauer: et organismeplan og et bevidsthedsplan med det ubevidst psykiske el. niveauet for det (fiktive) »psykiske apparat« som et »tredje« og formidlende led i hierarkiet (se Andkjær Olsen & Køppe, f.eks. den redaktionelle indledning til Freud 1920g, i Freud 1976, s. 12ff). - Freud fremsatte imidlertid senere flere gange den påstand, at ikke bevidstheden, men det ubevidste skulle være »det egentlig reale psykiske«, hvilket må have som konsekvens, at metapsykologien ikke går bag om psykologien, men selv er den sande psykologi. Han giver imidlertid ingen overbevisende argumentation for denne tænken »det ubevidste« i substansermer². I »Abriss der Psychoanalyse« skriver han, at eftersom de bevidste processer »ikke danner sluttede serier, hvori der ikke findes huller«, er man nødt til at antage, at de bliver ledsaget af ubevidste processer, som man kan tilskrive større fuldstændighed, fordi »nogle af dem har bevidste parallelprocesser og andre ikke«. (Freud 1940a, 1972, s. 18). Dette ræsonnement er dels cirkulært, og giver dels kun mening ud fra en ikke-ekspliceret, a priori antagelse om, at det psykiske nødvendigvis skal være »helt« og ubrudt. (Måske er her tale om en lineær, horisontal determinisme, inspireret af den klassiske Newton'ske mekanik). Men ad denne vej slutter Freud sig til, at »det psykiske i sig selv er ubevidst« (1940a, op.cit. s. 19). Hertil må man dels bemærke, at metapsykologien som teoretisk-analytisk begribelse her antager skikkelse af »ren« teori, dvs. teori der bevæger sig i en deduktiv logiks udledningssammenhænge, dels at Freud udsagnslogisk set opererer med en eksklusiv disjunktion: det psykiske kan ikke være dels bevidst, dels ubevidst, men skal partout være enten/eller.

Bevidstheden er altså ikke psykisk (!), og kun på denne - uholdbare - baggrund kan man forstå den ligeledes flere gange gentagne opfordring til at »se bort fra bevidsthedens kvalitet« (se ovenfor), jvn. hvad Ricoeur skriver om den Freud'ske »anti-fænomenologi«, der begynder med »mistanken« til al umiddelbar bevidsthed (1970, s. 51, 57). Denne opfordring er imidlertid logisk meningsløs, da subjektets bevidsthed er den selvfølgelige forudsætning for enhver indsigt, i det psykiske liv el. noget som helst andet, hvad Freud da også i anden sammenhæng er klar over: »Først er vi tilbøjelige til at reducere værdien af bevidsthedskriteriet temmelig stærkt, da det har vist sig så upålideligt. Men deri ville vi gøre forkert. Det forholder sig dermed ligesom med vort liv: det er ikke meget værd, men det er alt, hvad vi har. Uden bevidsthedskvalitetens lygte ville vi være tabt i dybdepsykologiens mørke« . . . (Freud 1933a, 1973, s. 60, jvnfr. Freud 1923b, i Freud 1976, s. 166f).

Et væsentligt principielt problem ved metapsykologien er, at den kan ses som et forsøg på at give en endelig el. »udtømmende« redegørelse for psyken. Dette bliver eksplicit, hvor psykologen Simo Køppe skriver, at en »modsigelsesfri metapsykologi« principielt skulle kunne give »en total beskrivelse af psyken uden at prioritere et enkelt aspekt fremfor andre, en helhedsteori om psykiske fænomener, som beskriver psykens totale fungeren«

(Køppe, 1977, s. 9, 16f). Ang. det i streng logisk forstand umulige i at konstruere »substantielle«, endelige el. alt-omfattende subjektteorier må jeg her nøjes med at henvise til lektor Nini Prætorius' forskellige arbejder om psykologiens grundlagsproblemer (1978, p. 115, 1981, s. 11 passim). Hvad, jeg her mere konkret vil bebrejde metapsykologien, er, at den med rette kan udlægges som en »immanent bevidsthedslære«, hvilket kan ses som en konsekvens af ambitionen om at være en Total psykologi. Den norske videnskabssteoretiker Sigurd Skirbekk definerer »immanent bevidsthedslære« som det fortolkningsprincip, at bevidstheden er at forstå som en del af empirien - in casu af den psykologiske, og evt. også biologisk-neurologiske empiri - og således kan forklares i en positiv beskrivelse (Skirbekk, 1971, s. 111ff). Ud fra en sådan fortolkningsramme kan menneskelige bevidsthedsfænomener ses som sidste led i en årsagskæde, hvor psykologiske faktorer udgør de første led. For at få leddene i sin psykologiske årsagskæde til at hænge sammen måtte Freud operere med det ubevidste, »det psykiske niveau« i den hierarkiske model (red. indledning til Freud 1920g, loc. cit.), som et mørke, hvor kausal-relationen nok fandtes, men hvor den ikke kunne observeres direkte el. med nogen kontrollerbar metode.

Den primære vanskelighed ved en opfattelse af bevidsthedskvaliteter som afhængige og ubevidste psykiske processer som uafhængige variable er, at man i alle psykologiske undersøgelser er nødt til at tage subjektets bevidsthed for en given forudsætning, som man ikke meningsfuldt kan betvivle, men som det heller ikke er logisk muligt at »forklare« ud fra el. aflede af et andet, parallelt beskrivelsesniveau, der påstås at være »bevidsthedens grundlag« (Køppe *ibid.*), uden samtidig at forudsætte netop det, der skulle forklares - sådan som redaktørerne af Freuds »Metapsykologi« forsøger (Freud 1976 s. 13). (Prætorius 1981, s. 7 passim).

Meget i Freuds teoriværk er åbent for flere fortolkninger, men når man som de førende hjemlige Freud-fortolkere Ole Andjær og Simo Køppe fremstiller det som et *fundamentalt* og *nødvendigt* vilkår, at bevidstheden, »det subjektive niveau«, er determineret af det ubevidste (Køppe, 1975, s. 9), så kan en sådan *generel* mistanke til bevidstheden i sin konsekvens dårligt undgå at afskaffe subjektet og dermed også at umuliggøre konsistente og veldefinerede begreber om subjektets refleksion og bevidstgørelse - inkl. om dets indsigt i de intra-psykiske ubevidste strukturer. I en erkendelsesteoretisk konsistent subjektoplevelse må det derimod være noget selvfølgelig, at subjektet rent faktisk har mulighed for at reflektere over sin bevidsthed og at afsløre de strukturer, som gør dets erkendelse og bevidsthed om disse el. hine forhold falsk (Prætorius, *op.cit.* s. 323, 291). Når man således vil forklare bevidsthedens »indhold« immanent ved at fremstille dem som empiriske fænomener, som, man påstår, altid er »produkter« af »bagvedliggende« kræfter (Køppe, 1977, s. 15), så kan det - med nogle simple refleksivitetsargumenter - vises, at et sådant lovdannende-generaliserende aksiom nødvendigvis er selvgendrivende (og ikke blot inkonsistent); her er nemlig

tale om en teori, som (a) har kognitive dannelser som sit emne, (b) er selv-refererende i sin struktur. Den »globale« formulering af teorien (»altid«) medfører, at den falder inden for sit eget genstandsområde, at det, teorien udsiger, også er gyldigt for teorien selv. (c) Teorien bruger en »dependens-tese« som forklaringstype, den hævder, at de pågældende kognitive dannelser er produkt af/funktion af/kan reduceres til noget andet (det ubevidstes niveau). (Nordenbo, i »Psyke og Logos« nr. 2, 1982, s. 212 passim). Denne freudianske bevidsthedsteori må selv være et empirisk fænomen, nærmere bestemt være et blot immanent resultat af en »bevidsthedsproduktion« i et uagttageligt »psykisk apparat« (Køppe, 1977, s. 25)! Den tanke, at alle tanker m.v. er en slags bivirkninger af »bagvedliggende« (deskriptivt ubevidste) psykologiske omstændigheder, må selv være et »produkt« af »forestillingsdynamiske processer« i et bestemt »sjæleapparat« (Freuds) på et givet tidspunkt og kan derfor næppe gøre krav på større sandhedsværdi end andre sådanne omstændighedsbetingede produkter. (Se red. indledning til Freud 1920g, op.cit. s. 12 samt Andkjær Olsen, i Rosenbaum (red.) 1985, s. 29). Thi fortolket på denne måde kan Køppes aksiom ikke alene ikke tilkendes generel gyldighed, men det bliver umuligt at afgøre, om det har nogen objektiv mening, mulighed for at ramme det sagforhold, som tænkningen angår. Ehvert tankeresultat kan stilles til diskussion, men det kan ikke med mening diskuteres ud fra den forudsætning, at diskussionsdeltagerne er uselvstændige talerør for skjulte »bagvedliggende mekanismer«, en slags finere marionetter. (Grue-Sørensen, 1950, s. 178, 17f, Skirbekk, op.cit. s. 113).³

Det, som Køppe og Andkjær Olsen et sted kalder »matapsykologiens erkendelsesteori« (Freud 1976, s. 13, jvfr. Andkjær Olsen & Køppe, 1981, s. 369), prætenderer selv at være erkendelse og må derfor kunne måles med sin egen alen el. reflekteres på sig selv. Spørgsmålet er så, om påstanden om, at erkendelsen er et empirisk fænomen i den ovenfor omtalte forstand, er foreneligt med hævdelser af, at erkendelse kan være objektivt gyldig? Idet man påstår, at al tænkning, der »fremtræder« for bevidstheden, er bestemt, ikke af grunde, men af »ubevidste årsager«, af »kræfter«, bevidstheden ikke har adgang til (Køppe *ibid.*, Andkjær, i Rosenbaum op.cit. s. 29f), forsyn-der man sig imod de stiltiende forudsætninger for, at man kan argumentere for el. imod en sådan påstand. - Det ville føre alt for vidt her at diskutere »den psykiske determinismes princip«, som et - flertydigt - grundprincip i psykoanalytisk teori (se Brenner, 1961, kap. 1) (interesserede henvises til Andersen, 1985, kap. 6.4), her skal det blot siges, at fejlen ved teorier af »determinisme-typen«, teorier der har som konsekvens, at også alle teorier etc. er forårsaget el. determineret, er, at de strider imod en af den filosofiske diskurs' formelle betingelser. Under determinismens antagelse gør sig nemlig den logiske refleksivitet gældende, at idet vi erkender den kausale determinerethed af alle »bevidsthedsfænomener«, så er denne erkendelse selv et determineret »produkt«, som i øvrigt også al »falsk bevidsthed« er det; og

afgørelsen af, om en indsigt er gyldig el. ej, bliver da under forudsætningen spørgsmålet om, hvad vi er determineret til at mene, uden at der gives nogen mulighed for at træffe en objektiv afgørelse. Hævder man, at alt er determineret, sker det med nødvendighed, hævder man det modsatte, sker det - iflg. forudsætningen - også af nødvendighed.⁴ Det betyder imidlertid, at al hævden har mistet sin mening, idet ikke begrundelse (ratio), men »årsags«sammenhænge (causa) bestemmer »diskussionens« resultat. (Nordenbo, op.cit. s. 216, jvfr. også Sartre, 1966, Bernt Vestres indledning).

Hvis man tager Andkjær og Køppe på ordet, må man sige, at de fremsætter en objektiveret, freudiansk forklaring af erkendelsen som følge af en »objektiv determination«, de ikke er herrer over (se indledningen til Freud 1975, s. 18). Men samtidig må de nødvendigvis forudsætte, at de er i stand til at indrette deres tænkning efter rigtighedskriterier, der er fremmede for årsagssynspunktet, og det medfører, at den immanente forklaring ikke skal gælde for selve det immanente princip! Hvad enten man fortolker »metapsykologiens erkendelsesteori« som et empirisk fænomen el. som et ikke-empirisk do., bliver det logisk umuligt at opfatte teorien som et princip med almen gyldighed. Det immanente totalprincip, læren om al bevidsthed som empiriske fænomener, er i modstrid med rationel tænkning.

Det kunne nok tænkes, at ikke al, men nogen erkendelse - det kan i så fald kun dreje sig om *andres* kognitive holdning - kunne bedømmes som en immanent del af den psykologiske empiri, den fremtræder inden for - men kun forudsat at der kan findes et »arkimedisk punkt« i form af en anden kundskab, som er sand og sikker. Det er nemlig ikke muligt for analytikeren at betragte sin *egen* bevidsthed som et blot »symptom« (Ricoeur, *ibid.*, Freud 1915 e, i Freud 1975 s. 188)! Mens immanentismen som et *totalt* princip for bevidsthedsanalyser er selvgendrivende, medfører en *partiel* immanentisme, en begrænset determinisme, dels et principielt »symmetriproblem« (Skjervheim, i »Kontinent Skandinavien« nr. 3/1980, s. 55) og er dels afhængig af, at der kan begrundes en teoretisk analyseposition, som *ikke* er immanent bestemt. (Skirbekk, op.cit. s. 113ff, Grue-Sørensen, 1950, s. 189, 232f).

Det kan måske lyde som om, sagen her bliver stillet unødigt »firkantet« op, idet Andkjær og Køppe også regner med bevidsthedens frihed (hvad de af logiske grunde også er nødt til). I den metapsykologiske teori, hvor bevidsthedens fremmedbestemthed, ud fra »det ubevidste«, nærmest fremstilles som en ontologisk nødvendighed (Køppe, 1975, 1977), båndlægges og relativeres denne frihed imidlertid i den grad, at den blot kommer til at spille rollen som en »joker« i teorien. (Se Prætorius, 1981, s. 348, 290).

Når jeg her har gjort så forholdsvis meget ud af at behandle Freuds værk via hjemlige Freud-forskere, er det ikke fordi, Andkjær og Køppes Freudfortolkning er specielt kritisabel, men tværtimod fordi deres fremstilling er så overskuelig og samtidig velfunderet, at meget her bliver klargjort, som i Freuds egne tekster er vagt el. flertydigt. Herved er det nemmere at påpege,

hvor psykoanalysens almene teori fører til logiske absurditeter. Der består selvfølgelig den fare, at et sådant »approach« fører til forenklinger, men det ville være uoverkommeligt her at gennemgå de forskellige alternative Freud-læsninger.

For at gribe tilbage til citatet fra »Drømmetydning« lader det sig altså ikke gøre at »forklare« subjektets bevidsthed ud fra noget andet, da bevidsthed er forudsætningen for enhver forklaring; og direkte barokt bliver det, når forklaringsgrundlaget (explanans) selv er et ubekendt »x«, som Freud indrømmer, at »det ubevidste« er. Hovedet bliver imidlertid slået på sømmet, når Freud begrunder det ubevidstes ubekendthed med, at også »den ydre verdens realitet« skulle være ubekendt for os! Når yderverdenen kun er givet for os gennem sansedata, hvordan kan vi så vide noget om dens realitet - uden el. bag om sanserne? For at kunne kalde vor viden, om den indre el. ydre virkelighed, »ufuldstændig« må vi have adgang til en anden og mere fuldstændig viden at sammenligne med. - Det ville føre alt for vidt her at komme ind på hele det erkendelsesteoretiske såk. omverdensproblem, som det er den danske filosof Zinkernagels fortjeneste at have opløst gennem en sprog-logisk analyse (1957). Blot må det fastslås, at man ikke kan isolere subjektets bevidsthed og erkendelse fra det, det har bevidsthed og viden om, nemlig virkeligheden - eller at sætte vor erkendelse-af-virkeligheden op imod virkeligheden »an sich«, som om det var to størrelser, der kunne defineres uafhængigt af hinanden. (Prætorius, 1981, s. 221, 329; jvfr. Prætorius, 1979, s. 1f, 4, 19, der forklarer subjekt-objekt forholdets fundamentale uanalyserbarhed. Se også Skjervheim, 1974, s. 69).

Konsekvensen af denne skitse-mæssige gennemgang af nogle af psykoanalysens grundlagsproblemer må være, at hele psykoanalysens »almene« teori må »stilles på benene«, at den i stedet for at søge efter »bevidsthedens grundlag« må genindsætte bevidstheden som grundlag og metodisk udgangspunkt for udforskningen af det ubevidste sjæleliv. Det (»dynamiske«) ubevidste forudsætter både logisk og psykogenetisk bevidsthed, og ikke omvendt. »Det ubevidste« må generelt og fundamentalt være explanandum, det psykoanalysen vil forklare, og det bevidste må være explanans, det man forklarer ud fra - som derfor ikke kan søges begrundet ud fra det samme »ubevidste« - og ikke omvendt. Iflg. den spanske psykiater C. Castilla del Pino implicerer begrebet »det ubevidste« således ikke en kritisk dekonstruktion af bevidsthedsbegrebet, men supplerer det med visse ubevidste »motivationer« (Sprog, subjekt, ideologi nr. 1, s. 80).

For en ikke-naturalistisk reformulering af psykoanalysen

Der findes efterhånden en hel tradition for begrundede humanistiske Freud-udlægninger, der fremhæver »meningsforståelse« frem for »årsagsforklaring« i psykoanalysen, og hvis centrale pointe er, at psykoanalysens

force ligger i terapien og ikke i teorien. Denne tradition, der under ét kan betegnes som dialektisk-hermeneutisk, med filosoffer som Ricoeur, Habermas og Apel som de store navne, er kritisk over for den »klassiske« Freud'ske metapsykologi som psykoanalysens teori, fordi den hævdes at reducere mennesket til en maskine, idet den søger at give en total redegørelse for psykens konstitutions- og funktionsammenhænge som kvantificerbare »tilstande« og »processer«, der kan beskrives inden for rammerne af et hypotetisk konciperet »psykisk apparat« (se f.eks. Køppe, 1977, s. 9f). »Apparatet« er imidlertid en kategori efter naturvidenskabeligt forbillede (Thomsen, i »Luftskibet« nr. 1, 1982, s. 42), og hermeneutikerne fremhæver, at metapsykologien i hele sin struktur og »logik« svarer til et »naturvidenskabeligt« forklaringsparadigme fra forrige årh., som psykoanalysen må bryde med for i stedet at vende sig mod sit umiddelbare, kliniske erfaringsfelt for at oparbejde dette både tematisk og empirisk-indholdsmæssigt.

Der er en indre modsætning i psykoanalysen mellem »mekanicistisk« teori og »humanistisk« praksis (se Andkjær, 1979). Ud fra sin naturalistiske orientering formulerede Freud en fundamentalt mekanistisk-organismisk og deterministisk subjektmodel; men som kliniker var han samtidig klar over, at den analytiske situations dialogiske karakter altid specificerer nødvendigheden af en intentionel - snarere end kausal - konciperingshorisont. Han forsøgte derfor at løse modsætningen mellem teori og praksis ved også at indføre antropomorfe metaforer i teorien. Således talte han om psykiske »instanser«, processer etc. ud fra personanalogier, som om de var intentionale aktører »i« subjektet (Hougaard, 1976, s. 322; Schafer, 1976, p. 104ff). *Inden for* metapsykologien er antropomorfisme således det nødvendige korrektiv til mekanicismen, men det gør ikke den heraf følgende forvirring, hvor materialistisk derivede og fænomenologisk-eksistentielle begreber blandes mellem hinanden, mere acceptabel, når man tænker *over* metapsykologien. I den Freud'ske »videnskabsdiskurs« (faglige selvforståelse) blev det ganske vist gentagne gange understreget, at metapsykologien havde sit legitimitetsgrundlag i erfaringerne i analyse-situationen; men skønt Freud allerede under sit første »metapsykologiske fremstød« var opmærksom på de uoverskuelige vanskeligheder med ». . . at inddrage bevidsthedens fænomener i opbygningen af den kvantitative psykologi . . .« (Freud 1980, s. 43), var han ikke klar over, at disse vanskeligheder bunder i en logisk umulighed. Den frie associations-metodes tolkningslogiske bestemmelser er ureducerbare til en nomologisk-analytisk forskningslogiks kategoriale referenceramme.

Hermeneutikerne går imod kausale forklaringer og objekt-betragtninger på subjektet og forudsætter en fundamentalt fri, reflekteret subjektivitet, der ikke er underkastet kausallove. Af logiske grunde er man nødt til at anvende »subjektforståelse« som forklaringsmåde ved redegørelse for menneskelig handlen (Prætorius, 1981, s. 377), og psykoanalytisk teori må derfor omartikuleres i en kommunikativ-refleksiv dimension (Widell, op.cit.

s. 58ff, 71, 77f).

Specielt Frankfurter-filosoffen Habermas ser individuel »refleksion« som et væsentligt aspekt ved bevidsthedens frigørelse. Herudfra skitserer han en almen videnskabsteori, og inden for denne forstår han psykoanalyse som paradigme for en »kritisk videnskab« (Tranøy & Hellesnes, 1968, s. 154), som det eneste håndgribelige eks. på en videnskab, som har hævet »selvrefleksion« op til at være en metode, og som ud fra en »emancipatorisk erkendelsesinteresse« tager som opgave at afsløre »falske forudsætninger« (Habermas, 1972, p. 214; Lesche & Madsen, 1976, s. 22f). Hans kritik af psykoanalysen kan siges at gå på den freudianske »scientistiske selvmisforståelse«, der er inadækvat i forhold til de krav, psykoanalysens »videnskabsproblematik« stiller til en koncipering af det »ubevidste« under intentionalitetens synsvinkel. »Det ubevidste« ser hermeneutikerne som bestående af middelbart oplevede intentioner, ønsker, forestillinger m.v., som kan og bør bevidstgøres. Prædikatet »ubevidst« betegner altså her en uønsket tilstand.⁵ For en mere uddybende indføring i den dialektisk-hermeneutiske Freud-forståelse, se Andersen, 1985, kap. 5.3. Hvad, det her er væsentligt at slå fast, er behovet for en ikke-scientistisk, hermeneutisk-refleksiv rekonstruktion af psykoanalysen ud fra dens klinisk-terapeutiske, idiografiske og »humanistiske« aspekt, der drejer sig om konkret-individuelle (»eksistentielle«) refleksions-erfaringer, der ikke kan subsumeres under en almen teoriramme faste form.

Psykoanalysen i det ubevidstes spejl

Det vil herefter være rimeligt at betragte psykoanalysen i »det ubevidstes spejl, og eftersom det som tidligere nævnt er psykoanalysen, der har den mest kvalificerede metode til at redegøre for ubevidste mentale processer, bliver psykoanalytisk teori således indirekte reflekteret på sig selv. Man kunne her tale om det, den amerikanske computervidenskabsmand D.R. Hofstadter kalder en to-trins Sær Sløjfe (1979), hvor psykoanalysen bliver vurderet ud fra sin egen teoretiske konstruktion. Her er ikke desto mindre ikke tale om brud på princippet om den onde cirkel, om en rent immanent vurdering af psykoanalytisk teori - hvor teorien først fortæller os, hvad det ubevidste »er« (el. rettere: hvad det gør), og vi derpå karakteriserer teorien ud fra det, den er om, nemlig »det ubevidste« - thi psykoanalysens almene teori er i mellemtiden selv blevet underkastet den logiske refleksionsprøve (af pladshensyn dog kun rent antydningssvis; en uddybende grundlagsgranskning af psykoanalysen ville kræve, ikke en tidsskriftartikel, men en doktorafhandling), resulterende i en påpejning af nødvendigheden af i det mindste at stille metapsykologien »på benene«.

Når først man har vist det selvgendrivende i den »mistanke« til bevidstheden, der er indeholdt i den Freud'ske teoris *generelle* antagelser om bevidst-

hedsplanet som et blot hjemsted for meningsfrembringelser fra det ubevidste, og har genindsat subjektets bevidsthed i den position, der logisk, erkendelsesteoretisk må tilkomme den - så kan det »ubevidste« ikke være andet end det ukendte, det, vi ikke ved - el. ikke vil vide af - om os selv. Psykoanalysens »objekt« kan m.a.o. ikke placeres i forhold til andre objekter, det er noget, man ikke kan være bevidst om, men som kun lader sig ane el. »viser sig« (med Wittgensteins udtryk) gennem sprækkerne i bevidsthedslivet, som ellers tilsyneladende er sig selv nok, uden nogen sinde at være nærværende til stede »som sådant« - samtidig med at det ubevidste i en vis forstand er overalt (Castoriadis, 1981, s. 29). Man kunne kalde »det ubevidste« et psykologisk grænsebegreb, som ikke positivt kan indløses. Psykoanalysen er da også en tværgående og kritisk disciplin, der dels overskrider de traditionelle humanvidenskabers erkendegrænser og dels, som et andet »nomadefolk«, stadig vandrer omkring i grænseegnene for vor erkendelse af os selv, i et grænseland der ikke findes på noget kort, uden at slå sig ned på noget blivende sted. Netop på grund af sit emnes flygtige og utilnærmelige karakter kan psykoanalysen ikke blive en etableret, positivt videnskab - selv om den ofte nok er blevet til en institutionaliseret »establishment«, ikke mindst i USA - men må forblive en omstrefjende »outsider« i videnskabernes selskab (Krause-Jensen, 1978, s. 57; Warming 1979, Pontalis, i Matthis (red.) 1986, s. 31). - Selv kender jeg ikke nogen bedre metafor for det ubevidste end den forbudte »zone« i Andrei Tarkovskijs uforglemmelige film »Stalker« (»Vandringsmanden«).

Når psykoanalysen i dag, som på Freuds tid, fundamentalt har karakter af problem, er dette problem selve det ubevidstes problem. De ubevidste psykiske processer, som Freud placerer som psykoanalysens objekt, kan ikke alene ikke erkendes »i sig selv«, men er endog ude af stand til at eksistere (Freud 1915e, i Freud 1975, s. 171, 184)! Om hvilken anden genstand for en mulig forskning skulle man kunne sige det?

Man kan vide besked om sin uvidenhed, men det er et paradoksalt forehavende at ville lave en viden-skab om det, vi ikke ved og principielt ikke kan vide (»det ubevidste«), en vidensform, der har grænsen for bevidsthedens viden om sig selv som sit område. Som den herhjemme alt for lidt kendte fransk-græske psykoanalytiker, samfundsteoretiker m.m. Castoriadis har udtrykt det, består den Freud'ske tænkings paradoks i, at den afslører den radikale imagination, den skabende ubestemthed, som psykens element og bringer den frem i lyset - og samtidig hengiver sig til den illusion en dag at kunne levere en udtømmende »teori« om denne psyke (Castoriadis, op.cit. s. 88). Inden for et helt andet fagområde, nemlig matematikkens, metateori har Kurt Gödel for længst (1931) påvist det umulige i at lave en teori, der både er konsistent og fuldstændig - og selv om det er omstridt, hvilke alm. filosofiske interpretationer Gödels ufuldstændighedsteoremer tillader, kunne man nok sige, som et memento til Køppe, at mulighederne for at give en fyldestgørende grundlagsredegørelse næppe er bedre for psykoanalysens

vedkommende. Alene hvad angår idealet om at kunne fundere en »modsigelsesfri metapsykologi« kan man dels minde om, at den ældre Wittgenstein anså modsigelsesfrihed som tvivlsom som værdi og uopnåelig som mål selv inden for så eksakte fag som logikken og matematikken, dels om at den store franske psykoanalytiker Jean Laplanche har argumenteret for, at efter som vor psyke er og fungerer modsigelsesfuldt, må også de teoretiske modeller, vi laver af den, være åbne for et vist antal modsigelser (se Matthis, op.cit. s. 207. 242).

Selv om man kun kan bruge Gödels Teoremer, såvel som metamatematikens andre begrænsende teoremer, på en rent metaforisk måde inden for subjektvidenskaberne, så kan de bruges til at antyde, at sindet aldrig helt og fuldt kan forstå sig selv, at selverkendelse - som al erkendelse - principielt er uafsluttelig, at menneskets evne til at repræsentere sin egen psykiske struktur kun kan nå til et vist kritisk punkt - man kan aldrig repræsentere sig selv totalt (Hofstadter, 1979, p. 696ff). Dette er netop, hvad psykoanalysen konkret viser os - at jo mere vi, efter Freud, ved om os selv, jo mere ved vi også, at vi ikke ved. Psykoanalytisk teoridannelse må således forblive åben og ukomplet. Der er derfor god mening i, hvad Foucault engang skrev: at Freud ikke står for indstiftelsen af en virkelig videnskab om psyken, men at hans psykoterapeutiske tekniske succes tværtimod er et afgørende argument for nødvendigheden af at opgive alle forsøg på en formalistisk teori om psyken - sådan som Freud også selv formulerede den. I modsætning til den abstrakte og mekanistiske formalisme i den freudianske teori peger metoden i retning af et forskningsapproach, der er »empirisk hermeneutisk« og »quasi-litterært« snarere end formalt systematiseret (Krause-Jensen, 1978, s. 37; jvfr. også Castoriadis, op.cit. s. 33, 36).

Om faren ved at tale bekendt om det ubekendte I

Den »klassiske« metapsykologi begår netop den fejl at tro, at man vinder større videnskabelig sikkerhed ved at tale bekendt om det ubekendte. Af det ubevidste kender man - forenklet udtrykt - kun de rekvisitter, man lukker inde i det, og når man går fra dem til at fortælle, hvordan rummet er indrettet, er man gået fra et ubekendt rum til et bekendt hyldesystem - der kun kendes gennem det ubekendte (Møller, 1976, s. 161). I hele den metapsykologiske bestræbelse kan man se træk af en erkendelsesoptimisme, der forsøger at gøre selv det ubevidste logisk og anskueligt. For at tage et enkelt, tilfældigt, men i mine øjne slående, eks. citerer Ole Andkjær i et tidligere nr. af »Psyke & Logos« Freud for »at det, vi kalder vort jeg, i det væsentlige forholder sig passivt i livet«, og han fortsætter selv med at tale om »det aktive i subjektet, der til gengæld er ubevidst« (nr. 2, 1982, s. 275). Her er der utvivlsomt tale om en væsentlig eksistentiel indsigt, som forskere inden for et fagområde som etologi i øvrigt også har været inde på (sans comparison

for resten), uden af den grund at desavouere subjektets muligheder for sand erkendelse (se ovenfor) (Se Ardrey, 1961). Det tænkende menneske er aldrig helt det samme som det villende og begærende. - Straks efter går Andkjær imidlertid over til at line hele det for Freud-læsere velkendte antropomorfe begrebsapparat det-jeg-over-jeg-objekt (Freuds »strukturelle model«) op på den »intrapyskiske« scene (som om psyken var en rumlig beholder), hvor de som selvstændige »personer-i-personen« opfører en slags *com-media dell'arte* om »jeg'ets afhængigheder« . . . (loc.cit.). - Hvad jeg her ironiserer over, er, at psykoanalysen nok giver os et - foruroligende - vue ind i den »nat«, det »Intet«, som Hegel engang forskrækket talte om, at mennesket *er*, og som traditionel bevidsthedsfilosofi og -psykologi helst ikke har villet vide af (Glucksmann, 1978, s. 180f). Men den drille-ånd, som psykoanalysen her har sluppet løs i verden, har den straks efter selv indfanget i en beroligende formalisme! Andkjær er uovertruffen i at sætte metapsykologiske tankegange op i oplysende skemaer, men den megen skemativering er det *også* muligt at betragte som en teoretisk domesticering af (hvad lacanianerne kalder) det Andet i os i et overskueligt sæt »skjulte variable«, i form af hypotetiske »indre mekanismer« i den »black box«, som man med rette kunne betragte »det ubevidste« som.

Set fra et konkret-individuelt synspunkt kan »det ubevidste« som sådan dårligt være andet end noget »om hvilket man ved, at man ingenting ved«. Andkjær og Køppe går alligevel ud fra, at den enkelte kan gøre sig fortrolig med »sit« ubevidste, på trods af at dette forbliver ubevidst. De fremstiller bevidsthedens frihed som en illusion, men går i samme åndedrag alligevel ud fra, at der findes et frit og ansvarligt subjekt, der er i stand til at vælge at følge deres belæring om at »medtænke det ubevidste som en del af sin identitet« i en total, komplet selvforståelse (1981, s. 401). Subjektets bevidsthed påstås generelt og fundamentalt at være »objektivt determineret« - som om det var logisk muligt at angive både de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for menneskelig handlen og tænken - men samtidig påstås det samme subjekt ved en Münchhausen'sk løftebevægelse at kunne hæve sig op over sig selv, se bag om ryggen på sig selv og blive bevidst om og synkroniseret med sin egen ubevidste determination (et kunststykke der må være sværere end at springe over sin egen skygge).

I en reflekteret forståelse af bevidstheden må enhver »lov« for vore mentale processers forløb have en tendens til ved selve sin bekendthed at blive ugyldig (Grue-Sørensen, 1950, s. 171). Det er imidlertid uklart, om Andkjær og Køppe her mener, at »forståelse« ændrer subjektets situation (jvfr. Skirbekk, 1971, s. 178), deres konklusion er til gengæld forstemmende klar: subjektets frihed er (ligesom i sovjetmarxismens teori og praksis) reduceret til »indsigt i nødvendigheden«. (1981, s. 412f).

Man ser her snæverheden i en akademisk freudologi - selv om den er »second to none« - når den anstrenger sig for at samtænke et »humanistisk« perspektiv med en psykisk determinisme, som strengt taget udelukker det, og

altså både vil blæse og have mel i munden. Forsøget er godt nok meget Freud-ortodokst, men prisen er, at man bevidst vælger at ignorere de involverede logisk-erkendelsesteoretiske vanskeligheder. Andkjær og Køppe udelukker således faktisk muligheden af ratio-forklaringer - af at menneskelig tænken og handlen kan være bestemt af fornuftsmæssige overvejelser snarere end af »ubevidste årsager« - men er samtidig nødt til at forudsætte dem, bl.a. da de næppe kan mene, at deres egne udsagn om bevidst og ubevidst blot skulle være bestemt af indskydelser fra det ubevidste (Ibid. s. 401).

Fordringen om, at man skal lære at erkende og forsone sig med at være determineret af det ubevidste, er udtryk for en pragmatisk kontradiktion (Prætorius, 1981, s. 287 passim). Den efterlyste selvforståelse er både inautentisk og tingsliggjort, og selve opfordringen er udtryk for en intellektualistisk hybris, der går ud fra, at subjektets bevidsthed både kan kende sig selv og tillige have positivt kendskab til det pr. definition manglende i selverkendelsen: det ubevidste.

Selvrefleksionens begrænsninger

Det i samme kontekst fremsatte løsen om »selvrefleksion som livsstil« er ligeledes uden analytisk potens (Andkjær & Køppe, 1981, s. 413). Netop ang. den enkeltes bevidste forhold til »sit eget« ubevidste må man minde om, hvad Andkjær andetsteds har skrevet om »refleksivitetens begrænsninger« (Psyke & Logos, nr. 2, 1982, s. 278ff). Psykologisk refleksivitet er blevet beskrevet som et nødvendigt hovedtræk ved (den menneskelige) bevidsthed, og at bevidstheden reflekteres på sig selv, kan kun betyde, at jeg »vender mig imod« mine egne bevidsthedstilstande. Hvad, filosoferne så har diskuteret, er, om dette kan ske uformidlet el. kun formidlet via bevidsthed om noget andet end bevidstheden selv, introspektivt el. kun retrospektivt. Hvis jeg derimod bevidst vil »reflektere over« processer »i« det (topisk-dynamiske) ubevidste, er der ikke tale om, at den bevidste aktivitet rettes tilbage mod sig selv - og altså ikke om en refleksiv relation i egentlig forstand. Andkjær kommer således på glatis, når han i en i øvrigt meget interessant artikel om, hvad »refleksivitet« kan betyde i psykoanalysen, taler om bevidsthedsfænomener med »et ubevidst grundlag, som er mangelfuldt gennemreflekteret« (1982, s. 266), thi hvis »det ubevidste«, hvor modsatrettede irrationelle impulser iflg. Freud består uformidlet side om side, var helt el. blot delvis »reflekteret«, var det jo ikke ubevidst. Man kunne lige så godt tale om is, som er mangelfuldt gennemstegt! Det er omstridt, hvorvidt en tanke overhovedet samtidig kan tænke sig selv/forholde sig til sig selv, men ang. ubevidste tanker må der klart være tale om »antirefleksivitet« (Poulsen, i »Psyke & Logos« nr. 2, 1986, s. 379) - primærprocesser kan ikke kommentere sig selv. Ganske vist kan jeg godt tænke over emnet »mine ubevid-

ste tanker«, men kun på en tom og uforpligtende måde, for konkret kan sådanne tanker først erkendes, når de er blevet sprogligt formuleret og dermed bevidste (Thomsen, i »Luftskibet« nr. 2, 1982, s. 48). Kun post hoc kan tanker, indskydelser, ønsker etc. siges at have været ubevidste el. at have været forårsaget, og i en psykoanalyse forholder man sig, ligesom i Hegels filosofi, kun til det ledne, til noget fortidigt og afsluttet.

Mens man kan argumentere for, at enhver har en direkte og privilegeret adgang til sit eget bevidsthedsliv, indgår det i selve det Freud'ske begreb om »det ubevidste« som noget radikalt anderledes, at ingen har en hverken direkte el. privilegeret tilgang til sit eget ubevidste (der betragtet som »system« hverken er middelbart el. umiddelbart opleveligt). »Jeg kan kun analysere mig selv ved hjælp af objektivt tilvejebragt viden (som om jeg var en fremmed); egentlig selvanalyse er umulig, ellers ville der ikke eksistere nogen sygdom.« (Freud 1950a, Brev nr. 75, s. 249). Det er således muligt at analysere sig selv - betragtet »udefra«, som en anden, idet analysens subjekt og objekt er samme person, men dog metodisk holdes adskilt - og trods Habermas er det diskutabelt her at tale om »selvrefleksion« (psykologisk selvspejling).

Om faren ved at tale bekendt om det ubekendte II

Hvem der derimod har taget psykoanalysens grundlagsproblemer op til behandling - uden at være en freudologisk kapacitet på højde med Andkjær og Køppe - er Nini Prætorius (1981, kap. 6). Set i hendes perspektiv, Zinkernagel-traditionen, er det ikke psykoanalysens opgave at finde ud af, hvordan »det ubevidste« er; psykoanalysen angår det, vi kan sige om det ubevidste (uden at forsynde os mod sprogets regler). Kort fortalt går hun ud fra, at vi kan tale logisk om »det ubevidste«, der derved »er« sprogligt og logisk, så sandt som virkeligheden (in casu den psykiske virkelighed) og vor sproglige beskrivelse af den ikke logisk kan adskilles, men er uadskilleligt forbundet i en helhed. - Når kopulaet »er« her er sat i gåseøjne, som markering af det forbehold, at der kun skulle være tale om et logisk udsagn om »det ubevidste«, ikke om et eksistensudsagn, bør gåseøjnene tilmed selv sættes i gåseøjne, idet det ikke er muligt generelt og fuldstændigt at skelne mellem udsagn om logiske forhold el. sproglige do. på den ene side og udsagn om faktiske forhold på den anden (Flor, i Nordenbo & Friemuth Petersen (red.) bd. 2 1977, s. 62)! - Heraf følger, at psykoanalysen principielt godt kan være en videnskab, hvad Prætorius også går ud fra, at den er (1981, s. 350), men spørgsmålet er, om prisen for denne status ikke er en teoretisk »kastretning« af Freud.

Psykoanalysens »objekt« bliver hos Prætorius afmystificeret og trukket ned på jorden, det er erkendeligt og normalt (jvfr. Mitchell, 1974 p. 6), fordi det ikke er »noget særligt«, ligesom i de allertidligste faser i psykoanalysens

konstituering er det blot en accidentelt fraspaltet »del« af bevidstheden og ikke et selvstændigt system af ubevidste forestillinger, der er kvalitativt forskelligt fra bevidstheden m.h.t. logicitet, sproglighed og »energi«. I direkte modstrid til Freuds opfattelse af det ubevidste som »ulogikkens rige« argumenterer Prætorius for, at det ubevidste nødvendigvis må være lige så sprogligt og logisk som det bevidste, som det altså ikke er kvalitativt forskelligt fra. Hun støtter sig her til Lacans bekendte princip-dictum »det ubevidste er struktureret som et sprog« (Prætorius, 1981, s. 344), som i »Informations« anmeldelse af et dansk Lacan-udvalg fik den kommentar, at hvis man udvander det ubevidstes fundamentale - og sproglig set nødvendige - fremmedhed, fjerner man samtidig hele udfordringen i den Freud'ske »opdagelse« (Abrahamowitz, 1974). Hvis væsensforskellen mellem det bevidste og det ubevidste forsvinder, bliver psykoanalysen flad og éndimensional.

Prætorius *siger*, at Freuds sammenfatning af de gennem den særlige psykoanalytiske »hermeneutik« (fortolkningskunst) indvundne erfaringer i en almen psykologisk teori er logisk-erkendelsesteoretisk uholdbar (1981, s. 348 *passim*). Nok så væsentligt er det dog, at hun samtidig *viser*, ikke *i*, men *gennem* det hun *siger*, at man kun kan tale logisk om det ubevidste, hvis man opfatter det på en ikke-freudiansk måde og dermed forsoner psykoanalysen med den »subjekt-filosofi«, som den er en udfordring til (Ricoeur, 1970). Hvis man, som her, diskuterer brugen af begrebet »det ubevidste« *i psykoanalysen*, er man derimod ikke frit stillet til at opfatte det på hvilken måde, man vil. Andkjær har ganske ret i, at hun ikke kan få plads til det psykologiske ubevidste som et tredje, irreduktibelt beskrivelsesniveau »mellem« bevidsthedsplan og organismeplan. Det ubevidstes egenart går tabt og dermed hele psykoanalysens karakter af dybdepsykologi. Og det er ikke et spørgsmål om, at hun ikke har »forstået« Freud godt nok, men en logisk følge af hele hendes perspektiv, at det, hun taler logisk om, i realiteten ikke er det Freud'ske »ubevidste«, men at hun i stedet opererer med en hjemmestrikket spaltning af bevidstheden i »bevidst bevidsthed« og ubevidst *do*. (1981, s. 347). Disse bevidstheds-begreber er lige meningsløse, »den bevidste bevidsthed« er i strid med Wittgensteins tomgangsregel, der siger, at kvalificerende adjektiver, her »bevidst«, frembringer sproglig tomgang, når den modsatte kvalifikation er uanvendelig. Thi hvad skulle bevidsthed kunne være andet end - bevidst? Og den ubevidste bevidsthed er en *contradictio in adjecto*, som Freud selv gjorde opmærksom på (Freud 1912g, i Freud 1975 s. 78, Freud 1915e, *ibid.* s. 170f, Freud 1923b, i Freud 1976, s. 199, n. 4).

Hvad vi kan sige om det ubevidste

Hvad, vi kan sige om »det ubevidste«, må nødvendigvis afhænge af en sproglig analyse af selve dette begreb. Hvad, det er at være bevidst om noget, er selvfølgelig, evident, iflg. Freud, det kan ikke forklares og kræver heller

ingen forklaring (Freud 1933a, 1973, s. 60; 1940a norsk udg. s. 88). Det ubevidste må iflg. sagens natur være karakteriseret ved manglende bevidsthed, ved fravær af bevidsthedskvaliteter. En væsentlig kvalitet ved bevidstheden og sproget er begges iboende, »reale« refleksivitet (Grue-Sørensen, 1950, kap. III & V), mens Det ubevidste, som vist ovenfor, er uden refleksivitet (selv-referens) - man kan ikke gøre refleksivt rede for det ud fra bevidstheden. Det pr. definition bevidsthedsfremmede må som kategori være principielt uerkendt, utilgængeligt for bevidstheden, som noget vi ikke kan give en positiv sproglig beskrivelse af el. have objektiv viden om.

Mens Andkjær og Køppe begår den fejl at overvurdere, hvad vi kan *vide* om »det ubevidste«, begår Prætorius den fejl at overvurdere, hvad vi kan *sige* om »det ubevidste«, og idet hun taler om det, reducerer hun det ubevidste - der iflg. sit begreb må være non-bevidsthed - til bevidsthed. I det ene tilfælde er der tale om en - selvrefuterende - reduktion af bevidstheden (se ovenfor om »dependens-tesen«), og i det andet om en - kategorielt set meningsløs - reduktion til bevidsthed (Se Ricoeur, 1970, s. 51).

Heraf følger, at vi ikke kan tale logisk meningsfuldt om »det ubevidste« (jvfr. Zinkernagel, 1957, s. 252f), men kun indirekte henvise til det, hvorfor psykoanalysen principielt ikke kan være - og ikke bare tilfældigvis endnu ikke er blevet - en genstandsrettet videnskab. Det skal den nu ikke lade sig slå ud af, for iflg. Wittgenstein er den side af virkeligheden, vi kan sige noget logisk meningsfuldt om, ikke den for den menneskelige tilværen mest væsentlige.

En anden vej er imidlertid principielt åben for psykoanalysen: at følge J. Lacan, der ikke prøvede at *sige*, hvordan det forholder sig med »det ubevidste«, men at *vise* det. Han søgte ikke at videnskabeliggøre Freud el. at gøre psykoanalysens teori konsistent og fuldstændig, der var hos ham ingen - akademisk - afstand mellem teorien og dens »objekt«, og han modsatte sig sine elevs forsøg på at systematisere hans kryptiske, enigmatiske og, sandsynligvis *forsættligt*, selvgendrivende diskurs (man kunne her tale om »slet refleksivitet«, se »Psyke og Logos« nr. 2, 1982, s. 263). Lacan kan - bl.a. - tolkes på den måde, at han - ikke i sin diskurs, men gennem den - gav udtryk for, at psykoanalysens »problematik« hører til den del af virkeligheden, vi forholder os til i f.eks. poesi. Ligesom surrealisternes o.a. kunne Lacan således rette en fundamental »mistanke« mod subjektets bevidsthed, erkendelse, identitet, autonomi etc. ud fra det Ubevidste (det Andet). Det selvgendrivende i dette projekt er nærmest dets hele pointe!

Skønt jeg personligt, subjektivt deler Lacans svaghed for surrealisternes, finder jeg alligevel, at Freud *psykoanalytisk set* gjorde ret i, modsat Lacan, at afvise surrealismen og dens udpræget intellektuelle dyrkelse af det ubevidste og irrationelle. Hvis psykoanalysen vil tale ikke-logisk om det ikke-logiske, er den nemlig vidt åben for Karl Jaspers kritik: at den gør en »kult af ufornuften«. Det er ikke muligt uden selvbedrag, det Sartre kaldte »dårlig tro«, bevidst at sætte sig i forbindelse med det ubevidste. Ikke gennem auto-

matskrift el. »bevidsthedsudvidende« eksperimenter. Ikke gennem Lacans selv-bevidste forøg på at iscenesætte »det ubevidstes tale« ved at gøre en dyd af uklarheden, og ikke så lidt krukkede omtale af sine egne seminarer som stedet hvor »det taler« (Turkle, 1979, p. 54 passim). (Se Andersen, 1985, kap. 5.2).⁷ Ikke ved den forlorne romantisering af det ubevidste som en »numinøs« visdomskilde på diverse jungiansk inspirerede aftenskolehold og kvindekurser, hvor man i stedet for at foretage drømmetydning i Freuds nøgterne, tekstuelle forstand narcissistisk kan sidde og fabulere over drømmen som »oplevelse« og fantasere om »hvad den vil sige mig« etc. - Man bør ikke opfatte bevidstheden og det ubevidste som to adskilte og oppositionelle blokke, men som faldende sammen i ét (et problem ved begrebet »det ubevidste« er netop, at grænsen mellem bevidst og ubevidst er flydende (Carstens & Sønderø, 1967, s. 193)). Det ubevidste sætter sig vel stærkest igennem, når man er mindst opmærksom på det, ikke når man tror sig hverken mest uhæmmet el. mest »dyb«, men når man tror sig mest bevidst (Thomson, i »Luftskibet« nr. 2, 1982, loc. cit.).

Det er ikke psykoanalysens opgave at lave hverken poesi, filosofi, mystik el. tungetale. Sagt på jævnt dansk: skæg for sig og snot for sig! Det eneste videnskabeligt set sobre og ædruelige må derfor være at sige: det, hvorom man ikke kan tale, om det må man tie (Wittgenstein, 1963, s. 132). Om »det ubevidste« bør den talende tavshed således råde.

Et nyt sprog for psykoanalysen

En vej ud af denne apori for psykoanalysen vises af den filosofisk velfunderede amerikanske psykoanalytiker Roy Schafer, der har foretaget den mest systematiske formulering af et humanistisk alternativ til metapsykologien som et forkortet-konciperet teorisprog, der kun giver én valget mellem en tingsliggørende og en personificerende omtale af tanker, motiver etc. (For en dansk introduktion til Schafer se Almstrup i Nordisk Psykologi, 1986 (4)). - Schafers mål er at genindsætte personen som handlende i den position, der må tilkomme den i psykoanalysen, hvor den er blevet fordrevet af en fremmedgørende »apparat«-metaforik. Til dette formål er der ikke brug for en alt-omfattende teori om psyken, men for en mere beskeden og observationsnær »klinisk teori«, om hvordan menneskelig aktivitet kan beskrives og fortolkes direkte, nemlig som »handlinger«. Fremfor at repræsentere menneskets menneskelighed i teorien ved at fremstille mentale operationer som homunculi i form af eksplikative entiteter og »kræfter«, der huserer »inde« i subjektet, er det langt simplere at tale om, at subjektet kan udføre flere forskellige, endda indbyrdes modstridende, handlinger samtidig (Schafer, 1976, p. 235f). Dette er, hvad det såk. »handlingsprog« (Action Language) drejer sig om, som nærmest er et regelsæt for psykoanalytiske beskrivelser. For en nærmere redegørelse, se Andersen, 1985, kap. 7, her skal

det blot fremhæves, at man efter »handlesprogets« regler ikke kan tale om, at et substantiveret ubevidste hverken *er* sådan og sådan el. *gør* el. *intenderer* sådan og sådan, men kun om at subjektet ubevidst *gør* el. *intenderer* det og det - og måske samtidig bevidst *gør* noget andet. »Det ubevidste« forsvinder som psykoanalytisk begreb og selvstændig agens; Schafer undlader i det hele taget at bruge sådanne substantiverende begreber og at udtale sig benægtende el. bekræftende om ikke-observable psykiske processer.

Dem, der beklager forsvindingen af psykoanalysens »teoretiske objekt«, kan man svare, at bestræbelsen på at bestemme en videnskabelig disciplin ud fra dens specifikke »objekt« i nyere videnskabshistorie er inspireret af den strukturelle lingvistiske grundlægger, de Saussure, der gjorde »sprogsystemet« til sprogvidenskabens - abstraktivt tilvejebragte - »objekt«. Hvad Saussure sagde om den lingvistiske, må i lige så høj grad gælde for den psykoanalytiske diskurs: »Langt snarere end at sige, at objektet går forud for synspunktet, er man tilskyndet til at hævde, at det er synspunktet, der skaber objektet . . .« (Saussure, i Madsen (red.) 1970, s. 21). Freud kaldte selv »det ubevidste« »et højst kompliceret og endnu aldrig fremstillet tankeobjekt« (1895d). - Man kan desuden minde om, at Freud ofte selv reviderede sine teorier og fastholdt, at psykoanalysens fundament er iagttagelsen, ja han var endda inde på, at hele teoribygningen for så vidt kan udskiftes, uden at psykoanalysen af den grund »falsificeres« (Freud 1914c, i Freud 1975, s. 92).

Konklusion

Grundet »det ubevidstes« prekære logiske status er det herefter klart, at psykoanalysen ikke er en teoretisk videnskab, men i øvrigt er det ikke her stedet at komme ind på diskussionen om, *hvad slags* videnskab psykoanalysen ikke er. Hvad er den så? Et - veldefineret - sprogspil, en teoretisk reflekteret praksis og som sådan uafsluttet, åben.

NOTER

1. Alt for tidligt afdøde lektor Åge Haugland argumenterede for, at begrebet »topik« hos Freud ikke skal udlægges som »topografi« (detaljeret stedsbeskrivelse), som det oftest er blevet gjort, men derimod forstås i begrebets oprindelige betydning: læren om at finde bevisgrunde (se Freud, 1980, s. 27, n. 2). Det skulle altså dreje sig om Freuds egen disponering af sit stof; Freud gav selv udtryk for, at fremstillingen af psyken som en rumlig ordning tjente »pædagogiske« formål (Freud 1900a, bd. II, s. 423).
2. »Substans« betød hos den engelske filosof og psykolog John Locke et ukendt underlag for de egenskaber, hvis eksistens vi konstaterer.
3. Et sådant selvrefutationssynspunkt er også blevet udtrykt mere jævnt og ligefremt: »Hvis mennesket er i det ubevidstes vold, hvordan kan psykoanalytikeren da gennemskue og udlægge det ubevidste? Eller er psykoanalytikeren ikke selv et menneske?

- Kan han da nogensinde komme i et sådant betragtende forhold til det ubevidste, at han kan afvise anklagen for at udtrykke sin egen ubevidsthed, når han analyserer det ubevidste for andre?» (Krarup, 1984, s. 75).
4. Forudsat at man ved »determinisme« forstår den opfattelse, at intet sker tilfældigt, at alt, hvad der sker, er bestemt med nødvendighed (»Filosofisk ordbog« s. 28) - og det er netop, hvad Andkjær & Køppe forstår ved psykisk determinisme (1981 s. 412f).
  5. »Scientisme« er den fejl at identificere erkendelse med den særlige erkendetype, der karakteriserer naturvidenskaberne (Lübke (red.) 1982, s. 275).
  6. Lacans pointe er - forenklet udtrykt - den stik modsatte af Prætorius', nemlig at det bevidste ikke er principielt forskelligt fra det ubevidste, at vi hele tiden bliver talt af det ubevidste, at bevidsthedens subjekt altid er i færd med at »fade« bort i signifiant-kædens bevægelser etc. etc. En strukturel psykoanalyse, der ikke har plads til det subjekt, der fremlægger og begrunder den, i overensstemmelse med et rationalitetsprincip, er imidlertid en absurd position (Skjervheim, 1982, p. 138). Som tidligere forklaret kan det ubevidste ikke være psykoanalysens explanans.
  7. »Enten er man litterat, eller også er man koncis, eller også holder man mund - og det burde man fortælle hr. Lacan.« (Castilla del Pino, i »Sprog, subjekt, ideologi« nr. 1, s. 98).

REFERENCER:

- ABRAHAMOWITZ, F.: »Lacan, den Anden og deres sprog«, *Information* 14/1-1974.
- ALMSTRUP, O.: »Psykoanalysens nye sprog: Action language«, i *Nordisk Psykologi*, 1986, Vol. 38 (4), Kbhvn.
- ANDERSEN, L.H.: »Overvejelser over psykoanalyse og erkendelsesteori«, upubl. konferensspecial i psykologi, KUA 1985.
- ANDKJÆR OLSEN, O.: »Psykoanalysens videnskabsteori«, i *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift*, 1979, bd. 33 hæfte 3.
- ANDKJÆR OLSEN, O. & KØPPE, S.: *Freuds psykoanalyse*, Gyldendal 1981.
- ANDKJÆR OLSEN, O.: »Refleksivitet og psykoanalyse«, i *Psyke & Logos* nr. 2, 1982.
- ANDKJÆR OLSEN, O.: »Omkring Lacan/Laplanche-kontroversen«, i *Kultur & Klasse*, 47.
- ANDKJÆR OLSEN, O.: »Fra neurologi til psykoanalyse«, i Rosenbaum (red.) 1985.
- ARDREY, R.: *African Genesis*, London 1961.
- BRENNER, C.: *Psykoanalysens grundbegreber*, Kbhvn.: Reitzel MCMLXI.
- CARSTENS, E. & SØNDERØ, J.: *Psykoanalytisk Leksikon*, Kbhvn. 1967.
- CASTORIADIS, C.: *Durchs Labyrinth*, Frankfurt am Main 1981.
- FLOR, J.F.: »Sprog-viden-virkelighed. En grundtanke i Peter Zinkernagels filosofi«, i S.E. Nordenbo & A. Friemuth Petersen *Dansk filosofi og psykologi 1926-1976*, bd. 2, KU 1977.
- FREUD, S. 1895d med BREUER, J.: *Studies on Hysteria*. Penguin 1974.
- FREUD, S. 1900a: *Drømmetydning bd. I-II*, Kbhvn.: Reitzel MCMLX.
- FREUD, S. 1912g: »Bemærkninger om begrebet det ubevidste i psykoanalysen« i Freud 1975.
- FREUD, S. 1914c: »Om indførelsen af begrebet narcissisme«, i Freud 1975.
- FREUD, S. 1915e: »Det ubevidste«, i Freud 1975.
- FREUD, S. 1920g: »Hinsides lystprincippet«, i Freud 1976.
- FREUD, S. 1923b: »Jeg'et og det'et«, i Freud 1976.
- FREUD, S. 1926e: »The Question of Lay Analysis«, SE XX 1959.
- FREUD, S. 1933a: *Nye forelæsninger til indføring i psykoanalysen*, Kbhvn. Reitzel, 1973.
- FREUD, S. 1940a: *Abriss der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main 1972, norsk udg.: *Psykoanalysen. Slik den var - og slik den ble*, Tronhjem 1972.

- FREUD, S. 1950a: *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, London: Imago 1950, SE I 1966.
Indeholder bl.a. »Entwurf« (1895), dansk udg.: *Udkast til en videnskabelig psykologi*, Kbhvn.: Reitzel 1980, udg. af Aa. Haugland.
- FREUD, S. 1975: *Metapsykologi I* i udvalgt ved Andkjær Olsen, O., Kjær, B. & Køppe, S. Kbhvn.: Reitzel 1975.
- FREUD, S. 1976: *Metapsykologi II*, red. af de ovennævnte, Reitzel 1976.
- GLUCKSMANN, A.: *Herretenkerne*, Oslo 1978.
- GRUE-SØRENSEN, K.: *Studier over refleksivitet*, Kbhvn. MCML.
- GRUE-SØRENSEN, K.: »Sigmund Freud«, *Kronik i Berlingske Aftenavis*, 4/5-1956.
- GÖDEL, K.: *On Formally Undecidable Propositions*, New York 1962.
- HABERMAS, J.: *Knowledge and Human Interest*, London 1972.
- HANNEBORG, B. & K.: *Filosofisk ordbog*, Kbhvn. 1971.
- HOFSTADTER, D.R.: *Gödel, Escher, Bach*, The Harvester Press 1979.
- HOUGAARD, E.: »Freuds metaforer«, i *Udkast* nr. 3-4, 1976, KU.
- KRARUP, S.: *Det moderne sammenbrud 1789-1984*, Gyldendal 1984.
- KRAUSE-JENSEN, E.: *Viden og magt*, Kbhvn.: Rhodos 1978.
- KØPPE, S.: »Psykoanalyse og sprog«, i *Papir*, årg. I nr. 4, 1975.
- KØPPE, S.: Indledning til Gemma Jappe: *Sprog og psykoanalyse*, Gyldendals sprogbibliotek 1977.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J.-B.: *Das Vokabular der Psychoanalyse*, bd. I-II, Frankfurt am Main 1972.
- LAPLANCHE, J.: »Sproget og det ubevidste«, i *Kultur og Klasse* 47, Akademisk Forlag 1983.
- LAPLANCHE, J.: »En metapsykologi satt på prov av ångesten«, i Matthis (red.) 1986.
- LESCHE, C. & STJERNHOLM MADSEN, E.: *Psykoanalysens Videnskabsteori*, Munksgaard 1976.
- LOMAS, P.: »Psykoanalyse - freudiansk eller eksistensiell«, i Rycroft (red.) 1968.
- LÜBCKE, P. (red.): »Vor tids filosofi: Engagement og forståelse«, *Politiken* 1982.
- MATTHIS, I. (red.): *Gräns och rörelse*, Natur och Kultur 1986.
- MITCHELL, J.: *Psychoanalysis and Feminism*, Penguin 1974.
- MØLLER, P.S.: *På sporet af det forsvundne menneske*, Gyldendal 1976.
- NORDENBO, S.E.: »Refleksivitet og pædagogisk teori«, i *Psyke & Logos* nr. 2, 1982.
- NORDISK PSYKOLOGI*, 1986, Vol. 38 (1), Kbhvn.
- PAPIR, TIDSSKRIFT FOR SPROGFORSKNING*, Årg. I nr. 4, 1975. Tema: Psykoanalyse. GMT.
- PONTALIS, J.-B.: »Gränslinje eller Gränsland?«, i Matthis (red.) 1986.
- POULSEN, A.: »Selvreflektion« (!), i *Psyke & Logos* nr. 2, 1986, Dansk Psykologisk Forlag: Kbhvn.
- PRÆTORIUS, N.: *Subject and Object*, Psykologisk skriftserie nr. 14, Dansk Psykologisk Forlag: Kbhvn, 1978.
- PRÆTORIUS, N.: »Om dualismens umulighed«, KUA 1979 (memo).
- PRÆTORIUS, N.: *Subjekt og objekt*, Kbhvn. 1981.
- PSYKE & LOGOS* nr. 2, 1982. Tema: Refleksivitet, Dansk Psykologisk Forlag: Kbhvn.
- RICOEUR, P.: »Semiologiens udfordring til subjektfilosofien«, i *Sprogfilosofi*, Kbhvn.: Vinten 1970.
- ROSENBAUM, B. (red.): *Freud - efter Freud*, FADL's Forlag 1985.
- RYCROFT, C. (red.): *Psykoanalysen i søkelyset*, Cappelen: Norge 1968.
- SARTRE, J.-P.: *Væren og intet i udvalgt*, Pax: Oslo 1966.
- SAUSSURE, F. de: »Lingvistikens objekt«, i P. Madsen (red.) *Strukturalisme*, Kbhvn.: Rhodos 1970.
- SCHAFFER, R.: *A New Language for Psychoanalysis*, Yale University Press 1976.
- SCHULTZ, E.: *Psykoanalytisk fortolkning og hermeneutik*, Akademisk Forlag 1972.
- SKIRBEKK, S.: *Den samfunnsvitenskapelige tenkemåte*, Oslo, 2. oplag 1971.

- SKJERVHEIM, H.: *Objektivismen og studiet av mennesket*, Oslo 1974.
- SKJERVHEIM, H.: »Kritikk av mistankens hermeneutikk«, i *Kontinent Skandinavia* nr. 3, 1980, Oslo.
- SKJERVHEIM, H.: »Structuralism, Empiricism and Intentionalism« i *In Sceptical Wonder*, festskrift til Arne Næss, Universitetsforlaget Oslo-Tromsø-Bergen 1982.
- SPROG, SUBJEKT, IDEOLOGI nr. 1, 1978, Århus.
- THOMSEN, S.U.: »Gå aldrig længere end alt for vidt« (I-II), i *Lufskibet* nr. 1 & 2, 1982, Rhodos.
- TRANØY, K.E. & HELLESNES, J.: *Filosofi i vår tid*, Oslo: Pax 1968.
- TURKLE, S.: *Psychoanalytic Politics*, London 1979.
- WARMING, G.: »Foucault og psykoanalysen«, Kbhvn. 1979 (memo).
- WIDELL, P.: »Problemer omkring forståelsen af Freuds psykoanalytiske projekt set ud fra en sprogteoretisk indfaldsvinkel«, i *Papir* I. 4, 1975.
- WITTGENSTEIN, L.: *Tractatus Logico-Philosophicus*, Gyldendal 1963.
- ZIMMER, D.E.: »Das sogenannte Unbewusste«, i *Zeitmagazin* nr. 44, BRD 1985.
- ZINKERNAGEL, P.: *Omverdensproblemet*, Kbhvn. 1957.

Ved udarbejdelsen af listen over Sigmund Freuds værker er bibliografien i Andkjær & Køppe, 1981, benyttet. S.E. = Standard Edition bd. I-XXIV London 1953-74.